

ԱՐՓԵՆԻԿ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱԼ*Պատմական գիտությունների թեկնածու***ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ՆԿԻՐՎԱԾ
ՄԵԾՈՓԱՎԱՆՔԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻՆ**

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինի տպարանում 1997 թ. լույս տեսավ Արտաշես Մաթևոսյանի «Մեծփավանքի գրչության կենտրոնը ժԲ-ԺԵ դարերում» աշխատությունը: Այն նվիրվում է Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն ընդունման 1700 եւ Մեսրոպազիի Հայաստանի 1600-ամյակներին: Գերաշնորհ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշնյանի հովանավորությամբ, տեր եւ տիկին Ջառլ եւ Էմմա Սողոյանների մեկենասությամբ հրապարակված սույն գործը հայագիտական մի նոր բնագավառի՝ գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության առաջնեկն է:

Շուրջ 30 տարի առաջ գրված այս աշխատանքը ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի թեկնածուական թեզն է, որը ներկայացվել է հեղինակի կողմից հրատարակության, առանց որեւէ փոփոխության: Ուստի եւ գրքում Սոաջաբանի փոխարեն դրվել է ժամանակին թեզին տրված Սատենադարանի ձեռագրագիտության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, անվանի հայագետ Ասատուր Մնացականյանի եւ Պետերբուրգի Հանրային գրադարանի ձեռագրերի բաժնի գլխավոր գրադարանավար, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Եվգենիա Գրանստրենմի կարծիքները:

Հայոց գրերի արարմանը հաջորդած 1500 տարիների ընթացքում Հայաստանում եւ նրա սահմաններից դուրս հսկայական ձեռագրական ժառանգություն է ստեղծվել, որի մի չնչին մասն է մեզ հասել: Հայ ձեռագրական մշակույթը իր մեջ ամբարում է հայ, մասամբ արեւելյան եւ անտիկ աշխարհի ժողովուրդների պատմությունն ու մտածողությունը: Որպես այդպիսին, հայերեն ձեռագիրն արժանացել է ուսումնասիրողներից շատերի ուշադրությանը: Հնագրության եւ մանրանկարչության տեսանկյունից եւս քննվել են ձեռագրերի ստեղծման հանգամանքները, սակայն ձեռագրի ստեղծման վայրերը որպես հատուկ ուսումնասիրության նյութ չեն դարձել: Գրչության կենտրոնները դիտվել են մեր ժողովրդի պատմության, մշակույթի ընդհանուր հոլովույթում, որպես մշակույթի կենտրոններ:

Ակետյով մեկ առանձին կենտրոնի ուսումնասիրության գործը, հեղինակը, ինչպես՝ հետազայում ցանկացած ուսումնասիրող, կանգնում է երեք մեծ դժվարության առաջ. ա) ձեռագրական հսկայական կորուստներ, բ) մեզ հասած ձեռագրերի աշխարհասփյուռ լինելը, գ) ձեռագրերից մեծ մասի գրչության հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկությունների բացակայությունը: Քանի որ կորուստները եւ գրչության հանգամանքների բացակայությունը լրացնել անհնարին է, ուստի տեւական երկար աշխատանք է անհրաժեշտ մեզ հասած ձեռագրերի մասին տեղեկություններն ամբողջացնելու համար: Ղրա համար հեղինակը ստեղծել է հայերեն ձեռագրերի համահավաք քարտարան (մոտ 35 հազար քարտ) եւ դասավորել ըստ գրչության վայրերի, ժամանակագրական կարգով:

Աշխատանքը բաժանվում է՝ Ներածություն, Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ դրվագներ, Ցանկեր մասերի: Ներածության մեջ հեղինակը հիմնավորում է գրչության կենտրոնների սկզբնավորման և Միջնադարյան Հայաստանում գրչության մասնագիտական դպրոցների քաջաման հարցը և, վերջապես, Մեծփավանքի գրչության կենտրոնի կապը Հայաստանի մշակութային մյուս կենտրոնների հետ պատմական ժամանակաշրջանի խորը վերլուծական հենքի վրա:

Առաջին դրվագը վերնագրված է «Մեծփավանքի գրչության կենտրոնը ժԲ-ժԳ դարերում»: Եթե 12-րդ դարի վերաբերյալ տեղեկությունները միայն Աստվածատուր Մեծփեցու գործունեությանն են վերաբերում, որից շատ քիչ բան է մեզ հայտնի, ապա 13-րդ դարի երկրորդ կեսը շատ ավելի հարուստ նյութ է պարունակում:

Հայաստանի քաղաքական կյանքի փոփոխությունը, ինչպես նաև տարանցիկ ճանապարհներից մեկի Քաջբերունիքով անցնելը նպաստում է նրան, որ Արժեշը դառնում է առեւտրի և արհեստների խոշոր քաղաք: Այս քաղաքի Ասպիսնակ և Հարություն գյուղերի եկեղեցիներում և մյուս անապատներում ու վանքերում զարգանում է գրչության արվեստը: Նշանավոր էին Մխիթար Սասնեցի, Հովհաննես, Ստեփաննոս և Սիմոն Արժիշեցիները:

Սովորաբար միջնադարյան դպրոցների կյանքը հազվադեպ էր տեսական լինում, այն երբեմն դադարում էր ըստ էության մահվան հետ (Ցիպան, Խառաբաստա դպրոցներ և այլն): Սակայն Մեծփավանքի դպրատան, դպրոցի գործունեությունը շարունակվում է Մխիթարից հետո նրա աշակերտների ջանքերով: Մեծփավանքի վերստին ծաղկումը կապվում է Որոտնեցու աշակերտ Հովհաննես Մեծփեցու կողմից վանքը վերակառուցելու հետ:

Լեոկ Թեմուրի արշավանքներից հետո Հայաստանում շատացել էր մահմեդական տարրը, եղել էին ձեռագրական հսկայական կորուստներ, աշխուժացել էր միարարական շարժումը: Ազգի պահպանությունը, ուժացումից փրկելը, հավատի ամրապնդումը հրամայականորեն պահանջում էր Հայ Առաքելական Եկեղեցու դավանաբանական ինքնության պահպանում: Միարարների դեմ գրվել էին Հովհան Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու և նրանց աշակերտների ջանքերով ստեղծված դավանաբանական, աստվածաբանական մոր գործեր, որոնք պետք է ընդօրինակվեին և տարածվեին: Նախորդ դարերի ընթացքում գրչության արվեստի զարգացմանը զուգընթաց, այս բնագավառ էին թափանցել նաև թերուս գրիչներ, որոնց ընդօրինակությունները սխալաշատ էին: Եվ ահա ձեռագրական այս հարուստ ժառանգությունը ժողովրդին և եկեղեցուն ծառայեցնելու և Սուրբ Գրքի խոսքը ժողովրդին հասցնելու համար անհրաժեշտ էին հմուտ գրիչներ:

Սարգիս ըստ էության մահից հետո Քաջբերունիքում դադարել էր վարդապետարանի գործունեությունը, պակասել էին քարոզիչները, ավերվել էին եկեղեցիները, գերվել ու այրվել էին ձեռագրերը: Այս պակասը լրացնելու համար Գրիգոր Տաթևացին համալսարանը Տաթևից տեղափոխեց Մեծփավանք և նրան տվեց գրչության թեքում, որի նպատակը առաջնակարգ գրիչներ պատրաստելն ու ձեռագրեր ընդօրինակելն էր: Գրիգոր Տաթևացու հետ վերադառնալուց հետո էլ Մեծփավանքի վարդապետարանը պահպանեց իր ծրագրային ուղղությունը:

Ձեռագրական նոր նյութի հիման վրա հեղինակը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ Տաթևացի Մեծօփականքում իրեն փոխարինող է նշանակում Գրիգոր Խլաթեցուն, ճշտում է նաեւ նրա ռաբունապետության թվականը, երզնկայի դպրոցի վարդապետի Գակոբ Ղրիմեցու այստեղ հրավիրվելու ժամանակը եւ այլն:

Աշխատության այս մասում ներկայացվում են Գրիգոր Խլաթեցի, Թովմա Մեծօփեցի, Գակոբ Ղրիմեցի վարդապետների կյանքը, մանկավարժական, գրչական գործունեությունը, գրչության առանձին դրվագներ՝ ուսուցման համար արված համառոտումներ, մեկնություններ, Գարց ու պատասխանիքով կազմված դասագրքեր եւ այլն: Թովմա Մեծօփեցու, Գակոբ Ղրիմեցու եւ Մկրտիչ Նահապետեցի ծառայությունները մեծ են դասավանդվող առարկաների ծրագրերի հարստացման եւ նոր առարկաների ուսուցման կազմակերպման գործում:

Այս ամենը շարադրված են գրքի երկրորդ դրվագի «Մեծօփականքի գրչության կենտրոնը ժե դարում» առաջին գլխում: Այս դրվագի երկրորդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է Մեծօփականքի գրչության դպրոցի աշակերտներին եւ նրանց կատարած ընդօրինակություններին: Դայ ձեռագրական մշակույթի ստեղծման ու պահպանման գործում մեծ են գրի անխնայ ու աննկատ այդ մշակների գրիչների ծառայությունները: Սակայն նրանց գործունեությունը մինչեւ այս աշխատանքը առանձին-առանձին չի գնահատված: Ելնելով այս կենտրոնից մեզ հասած, ավելի շուտ հայտնի ձեռագրական ժառանգությունից, հեղինակը ամբողջացնում է դպրոցի գրչական գործունեությունը:

Թովմա Մեծօփեցու մոտ պատրաստվել են 24 ընտիր գրիչներ, որոնցից մեկն էլ Դովհաննես Մանգասարենցն է, որի գրչական գործունեությանն էլ առավել հանգամանալից կերպով անդրադառնում է հեղինակը: Չաքարիա աշակերտի վկայությամբ Մանգասարենցը 72 տարվա գրչական գործունեության ընթացքում ընդօրինակել է 132 ձեռագիր եւ պատրաստել ավելի քան 20 աշակերտ: Դովհաննես Մանգասարենցը մեզ հայտնի ամենաբեղմնավոր գրիչն է, որից 20 ձեռագիր է հասել մեզ: Դրանցից 12-ը պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Բացի Մանգասարենցից, ամփոփ ներկայացված են նաեւ մյուս գրիչները: Այս բաժնում հեղինակը կատարել է բազմաթիվ ձեռագրագիտական, պատմաբանասիրական, տեղագրական ճշգրտումներ եւ սրբագրումներ:

Երրորդ դրվագն ունի «Գրչության արվեստը Մեծօփականքի գրչության կենտրոնում ԺՂ-Ժե դարերում» վերնագիրը: Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում աշխատանքի հենց այս գլուխը: Գրչության արվեստը ուսումնասիրված է թե՛ հնում եւ թե՛ մեր օրերում, սակայն այն չի որոշակիացվել որեւէ կենտրոնի ջննությամբ, չի բացահայտվել գրչության արվեստի էությունը, ելնելով այդ կենտրոնի ընձեռած հնարավորություններից: Այս գործն այդ ուղղությամբ կատարված առաջին փորձն է: Եվ քանի որ միայն Մեծօփականքից մեզ հասած ձեռագրական նյութը գրչության արվեստի կարելու տարրերը եւ կողմերը համեմատաբար ամբողջական չէր կարող ներկայացել (դա պայմանավորված չէր միայն ձեռագրերի կորստով, այլեւ գրչության արվեստի առանձնահատկություններով), ուստի հեղինակն օգտագործել է ձեռագրական այլ հուշարձաններ եւս:

Տույց տալով, որ Մեծփավանքի գրչության դպրոցում ուսուցման հիմքում ընկած էր Սրիստակես գրչի եւ Գեորգ Սկեռացու գրչության արվեստին նվիրված գործերը, Գրիգոր Տաթևացու Մեծփավանքում արված այդ գործերի Մեկնությունները, ինչպես նաեւ դրանց հիման վրա գրված Թովմա Մեծփեցու դասագիրքը եւ Հակոբ Ղրիմեցու քերականությունը, բացահատված են գրչության արվեստի տարրերը սկսյալ նախագաղափար օրինակի անհրաժեշտությունից մինչեւ սորագործման եւ խմբագրման անհրաժեշտությունը: Առանձին ենթաբաժիններ են նվիրված մանրանկարչությանը, կազմարարությանը, գրանյութի պատրաստմանը, գրչության գործիքներին, ստացողներին, փրկողներին, նորոգողներին, վայելողներին, ձեռագրերի հիշատակարանների պատմական անգնահատելի նշանակությանը եւ այլ հարցերին, որոնք առնչվում են ձեռագրի ստեղծմանը:

Այդ իմաստով, այս աշխատանքը ուղեւշային դեր կատարեց գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության գործում, որին հետեւեցին Մշո Առաքելոց վանքի, Անիի, Գեղամա երկրի, Սկեռայի վանքի, Վաղարշապատի եւ այլ գրչության կենտրոնների ուսումնասիրությունները:

«Ցանկեր» բաժնում օգտագործված գրականության ցանկից առաջ առանձին ցանկով ներկայացված են Մեծփավանքից մեզ հասած ձեռագրական վաստակը 35 վարդապետների, գրիչների, ծաղկողների եւ կազմողների ընդօրինակած 160 եւ Մեծփավանքից դուրս նրա աշակերտների կողմից ստեղծված մոտ 40 ձեռագրերը: Կատարված են ձեռագրերի գրչության վայրի եւ ժամանակի բազմաթիվ ճշգրտումներ:

Ա. Մաթեոսյանի կազմած հայերեն ձեռագրերի համահավաք քարտադրանից պարզվում է, որ մեզ հասած հայերեն ձեռագրերի մոտավոր քանակը շուրջ 30 հազար է գրված 1500 գրչության կենտրոններում, եւ որ դրանց մեծ մասի տեղն ու ժամանակն անհայտ է, քանի որ ամխսմա պահելու եւ տեղից տեղ փոխադրելու պատճառով չեն պահպանվել գրչության ժամանակի բուն հիշատակարանները, ուր որպես կանոն տրվում է ձեռագրի ստեղծման ժամանակը, տեղը, ստացողն ու գրիչը:

Գրչության կենտրոնների ուսումնասիրությամբ հնարավոր է լինում որոշել ոչ միայն ժամանակը, այլեւ գրչության վայրը, գրիչը, ծաղկողը:

Ամեն մի ձեռագիր իր պատմաբանասիրական, բնագրական, ձեռագրական, հնագրական, մանրանկարչական եւ այլ արժեքներից ու նշանակություններից զատ իր ստեղծողների, իր ծննդավայրի, երբեմնի շեն ու ծաղկուն գրչության կենտրոնի վկայությունն է եւ կենդանի հիշողությունը: Ավելին, այսօր դրանց մեծ մասը քարաքարոսների կողմից ջնջվել է երկրի երեսից: Այդպիսի քախտի արժանաքավ եւ Մեծփավանքը, որ շարունակում էր պահպանել իր միաբանությունը, դպրոցն ու մատենադարանը մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբը, երբ հողին հավասարվեց վանքը, անարգվեցին այնտեղ քաղված մեծ վարդապետների շիրիմները:

Մեր ավերված բազմաթիվ եկեղեցիները, մեր վարդապետների եւ գրիչների անարգված շիրիմները եւ նրանցից մեզ հասած ձեռագրերը պահանջում են, որ մենք նրանց ծննդավայրերի ուսումնասիրման գործը դարձնենք նվիրական բնագավառ եւ կատարենք այն սիրով, մեծ ակնածանքով եւ նվիրումով: